

ZBIGNIEW NOWAK

Zagadnienia wychowania społeczno-moralnego w klasach młodszych

Artykuł ma na celu ukazanie zagadnień wychowania społeczno-moralnego dzieci w młodszym wieku szkolnym w postaci, jaką nadaje im aktualnie realizowany Program nauczania początkowego klasy I - III¹. Zagadnienia te nie tworzą - wzorem poszczególnych przedmiotów nauczania - jakiejś odrębnej, samoistnej całości a jedynie pojawiają się z różnym nasileniem w celach i treściach nauczania każdego z nich. To rozrzucenie i w jakimś sensie zagubienie w obfitości treści przedmiotowych nasunęło autorowi potrzebę ich wyodrębnienia i systematycznego przedstawienia.

Opracowanie takie winno być pomocne w skuteczniejszym planowaniu i realizowaniu pracy wychowawczej z dziećmi, pozwala bowiem widzieć poszczególne zagadnienia w powiązaniu i w perspektywie większych celowych całości oraz lepiej rozłożyć je w czasie.

Ponieważ wychowanie społeczno-moralne jest taką dziedziną wychowania, która prócz kompetencji zawodowych wymaga także wartościowania i dokonywania wyborów, takie przeglądowe jego przedstawienie może być pomocne, szczególnie adeptom zawodu, w samookreśleniu się względem przyszłych zadań i obowiązków.

OGÓLNE ZAŁOŻENIA AKSJOLOGICZNE PROGRAMU

Szukając najogólniejszych założeń filozoficznych i aksjologicznych, które legły u podstaw kreowanego w programie wychowania społeczno-moralnego, odnajdujemy stwierdzenie, iż wielostronna działalność szkoły i aktywność wychowanków winny ściśle się ze sobą łączyć zmierzając do "ukształtowania osobowości dziecka zgodnie z systemem wartości społeczeństwa socjalistycznego"².

Stwierdzenie powyższe mimo pozorów oczywistości nasuwa zasadnicze trudności interpretacyjne. Autorzy programu nie wypowiadają nigdzie explicite, czy mają tu na myśli system wartości wywiedziony z idei materializmu dialektycznego i historycznego oraz "społeczeństwo przyszłości" czy system wartości społeczeństwa współczesnego uważanego za socjalistyczne. W społeczeństwie tym, jak wiadomo, idee moralności socjalistycznej i socjalistycznego ethosu nie znalazły, jak dotąd, masowej realizacji ustępując poglądom tradycyjnym. Osobnym, a nabierającym coraz większego znaczenia zagadnieniem jest szerzenie się etyk zarówno od religii jak i od ideologii socjalizmu niezależnych. W treściach programowych można znaleźć argumenty zarówno na korzyść stanowiska pierwszego, jak i drugiego. Traktując jednak wychowanie jako proces w istocie zachowawczy (nie negując oczywiście potrzeby jego progresywizmu) należałoby sądzić, iż punktem odniesienia powinno być społeczeństwo współczesne oraz nurtujące je idee światopoglądowe i etyczne³. W poglądach tych, jak już teraz wiadomo, trudno się w najbliższym czasie spodziewać radykalnych przemian, a ich oczekiwanie jest równie nieracjonalne jak wiara L. Krzywickiego, że dostarczenie chłopom maszyn zlaicyzuje wieś⁴. Współczesność winna jednak być o to doświadczenie mądrzejsza. Abstrahowanie od konkretnych warunków społecznych wiedzy, jak stwierdza H. Jankowski, do dogmatyzmu moralnego i wcale procesu przemian nie przyspiesza⁵.

Przyjrzyjmy się obecnie głównym celom nauczania i wychowania w klasach I - III. W odpowiednim miejscu w programie czytamy, iż realizacja wychowania społeczno-moralnego ma na celu:

- wpajanie ideałów humanizmu socjalistycznego oraz rozwijanie wrażliwości moralnej uczniów,
- racjonalne i emocjonalne wiązanie uczniów z Ojczyzną, z krajami wspólnoty socjalistycznej, ideą pokojowego współistnienia i współpracy między narodami,
- aktywne uczestnictwo w życiu i pracy rodziny, klasy, szkoły i w pracy innych grup społecznych,
- kształcenie umiejętności właściwej oceny postępowania własnego i innych osób,
- kształtowanie stosunku do pracy jako obowiązku każdego człowieka i szacunku dla każdego jej rodzaju,
- doskonalenie się przez stawianie sobie określonych zadań i pokonywanie ich własnym wysiłkiem,
- troskę o swoje zdrowie i dbałość o bezpieczeństwo własne oraz innych,
- wdrażanie do przestrzegania higieny osobistej, higieny pracy i wypoczynku⁶.

Powyższe zestawienie w pełni odzwierciedla wspomniane zjawisko czerpania przez twórców programu zarówno z tradycji jak i ideologii socjalizmu. Dzieje się tak głównie z tego powodu, że etyka socjalistyczna nie powstała w próżni kulturowej i twórczo czerpała z wielowiekowej tradycji europejskiej myśli moralnej. Interesujące a niierzadko i zaskakujące przykłady takich chrześcijańskich inspiracji w pracach Marksa i Engelsa przytacza Maria Ossowska⁷. Moralność socjalistyczna bowiem, jak stwierdza H. Jankowski, składa się w większej części z norm wypracowanych przez ludzkość na przestrzeni dziejów, które akceptuje i przejmuje oraz z norm specyficznych ściśle wiążących się z ideologią i polityką socjalizmu⁸. Sądzę, że

równie łatwo dałoby się wyśledzić także wpływy odwrotne, np. społecznych idei socjalizmu na chrześcijańską myśl społeczną.

Uznając dużą konwergentność moralności tradycyjnej i socjalistycznej nie można zapominać jednak o ich konstytutywnej odmienności. Pogląd popularny może bowiem na podstawie pewnych zewnątrznych i w istocie drugorzędnych objawów utożsamić dwa zjawiska, tak jak uważa za rybę (nawet w nazwie) wieloryba. Rzeczą badacza jest jednak wniknąwszy w istotę szkieletu i tkanek tę ich konstytucyjną odmienną odkryć i respektować.

ISTOTA POSTAW SPOŁECZNO-MORALNYCH I ICH KLASYFIKACJA

Program nauczania początkowego, tak w rozważaniach wstępnych jak i dalej, traktuje wychowanie społeczno-moralne w kategoriach kształtowania odpowiednich wartościowych postaw⁹. Wobec istnienia wielości i zasadniczej odmienności ujęć tego pojęcia w literaturze psychologicznej i pedagogicznej konieczne jest opowiedzenie się za którymś z nich. Wydaje się, choć nigdzie nie jest to powiedziane wprost, a liczebność kolegium redakcyjnego bynajmniej sprawy nie ułatwia, iż przez "postawę" należy rozumieć całość złożoną z komponentu poznawczego, emocjonalnego oraz behawioralnego. Ten ostatni składnik jest najbardziej kontrowersyjnym elementem postaw i przez wielu psychologów nie jest uznawany¹⁰. Podobne wątpliwości dzieli i autor uważając, iż szczególnie w przypadku postaw społeczno-moralnych u dzieci trudno by było dowieść stałego i jednoznacznego związku działania z pozostałymi komponentami postaw. Te same działania mogą mieć swe źródło w radykalnie odmiennych niekiedy motywach i świadczyć mogą co najwyżej o

pryswojeniu sobie przez dziecko ukształtowanych kulturowo reakcji w pewnych sytuacjach.

Syntetyczną definicję "pełnej" trójskładnikowej postawy daje T. Mądrzycki. Pisze on, iż "postawę można określić jako względnie stałą i zgodną organizację poznawczą, uczuciowo-motywacyjną i behawioralną podmiotu, związaną z określonym przedmiotem czy klasą przedmiotów"¹⁰. Interpretując w tym duchu treści programowe należy przyjąć, iż pojawienie się któregoś z tych komponentów jest równoznaczne z zaleceniem kształtowania całej postawy także na pozostałych płaszczyznach.

W działaniu tym należy dążyć do zachowania równowagi między komponentem poznawczym i emocjonalnym, gdyż zwykle w postawach mamy do czynienia z przerostem tego drugiego. Jak słusznie zauważa S. Nowak często mamy nawet do czynienia z postawami, w których składnik intelektualny ma wartość zerową¹². Wypada się więc zgodzić z wymienionym autorem, iż właśnie czynnik emocjonalny jest elementem konstytuującym postawę¹³.

W przypadku niektórych postaw stosunek emocjonalny wobec ich obiektu rozpatrywany jest w kategoriach dobra i zła, zgodnie z funkcjonującym w społeczeństwie systemem norm i ocen¹⁴. Postawy takie to właśnie postawy społeczno-moralne. Pierwsze z nich są postawami wobec społeczeństwa i życia społecznego we wszystkich jego przejawach, drugie zaś - wobec innych w kontaktach osobistych. Postawy te, tworząc trzon moralności jednostki, winny stanowić spójną harmonijną całość, gdyż jak stwierdził B. Russel: "Bez moralności obywatelskiej społeczeństwa giną, bez moralności osobistej niewarte są przetrwania".

Ze względu na zakres i różnorodność postaw społeczno-moralnych dla sprawnego posługiwania się nimi w wychowaniu należałoby dokonać jakiejś ich typologii. Unikalny przykład takiej klasyfikacji przedstawia H. Muszyński. Pro-

ponuje on mianowicie wyróżnienie sześciu grup postaw społeczno-moralnych, z których każda składa się z kolei z ośmiu postaw szczegółowych. Grupami tymi są kolejno: grupa postaw ideowych, społecznych, interpersonalnych, intrapersonalnych, kulturowych i wobec natury. Dotyczą one odpowiednio: świata wartości, społeczeństwa, drugiego człowieka, samego siebie, kultury oraz przyrody¹⁵. Klasyfikacja ta, jakkolwiek stanowi dość unikalną próbę ujęcia zagadnienia, nie zadowala głównie z tego powodu, iż stanowi system postaw w pełni ukształtowanych z silnie akcentowanymi uwikłaniami ideologicznymi i politycznymi, gdy w klasach początkowych mamy do czynienia raczej z postawami in statu nascendi. Jak stwierdza S. Nowak, trudno jest mówić o postawach tam, gdzie ich obiekt nie istnieje jeszcze jako odrębna kategoria¹⁶.

W niniejszym opracowaniu, nawiązując do ogólnej typologii postaw dokonanej przez J. Rembowskiego¹⁷ wyróżniam postawy: personalne, postawy wobec przyrody (u Rembowskiego - rzeczowe) oraz postawy wobec życia społecznego (u Rembowskiego postawy niepersonalne i nierzeczowe). Postawy personalne to postawy wobec siebie samego (intrapersonalne), wobec innych ludzi (interpersonalne) i wobec grup społecznych (postawy grupowe)¹⁸. Postawy wobec przyrody odnoszą się tak do przyrody rozumianej jako system ekologiczny, jak i do konkretnych okazów zwierząt, roślin itp. Trzecią grupę wyróżnionych postaw stanowią postawy nie odnoszące się ani do ludzi ani do świata rzeczy a do pewnych sytuacji i zjawisk życia społecznego, takich jak: instytucje, czynności, doktryny społeczne oraz kultura.

W wielości innych sposobów klasyfikacji postaw (a jej kryterium może stanowić każda wyróżniona cecha postawy) warto jeszcze zwrócić uwagę na ich rozróżnianie ze względu na kierunek, czyli na postawy "do" lub "od" obiektu¹⁹. Przenosząc to na nasz grunt chodzi o to, że jedne obiekty

postaw winny stanowić dla dziecka przedmiot aspiracji i źródło postaw pozytywnych, podczas gdy inne przeciwnie - repulsji i źródło postaw negatywnych.

Na zakończenie tych uwag należy stwierdzić, iż autor doskonale zdaje sobie sprawę z niedoskonałości przyjętego sposobu klasyfikowania postaw społeczno-moralnych, a w szczególności z jego niedostatecznej zdolności dyskryminacyjnej. Dzieje się tak jednak zawsze, gdy prawdziwe życie chcemy pomieścić i opisać w tworzonych sztucznie i z konieczności uproszczonych kategoriach teoretycznych. Wszelako już Arystoteles pisał: "Nie we wszystkich wywodach trzeba szukać tego samego stopnia ścisłości (...) jest bowiem cechą człowieka wykształconego żądać w każdej dziedzinie ścisłości w tej mierze, w jakiej na to pozwala natura przedmiotu"²⁰.

ZAGADNIENIA PROGRAMOWE

ZWIĄZANE Z KSZTAŁTOWANIEM POSTAW PERSONALNYCH

Program nauczania początkowego jest, jak stwierdza R. Więckowski, pisany w co najmniej trzech językach: w języku określającym czynności uczniów, w języku czynności nauczyciela i w języku efektów czynności nauczyciela i uczniów²¹. Wszystkie te rodzaje języków odnajdujemy w formułowaniu treści wychowania społeczno-moralnego. Stwarza to pewne trudności w systematycznym ich przedstawieniu, dlatego tu proponuję je opisać w ujednoliconym języku problemów-haseł, które - planując pracę wychowawczą - można i należy rozpisać na czynności i efekty.

Postawy personalne to, jak wspomniano, postawy wobec innych ludzi, wobec grup ludzkich i w relacji zwrotnej wobec samego siebie. Zaczniemy od tych ostatnich. Na plan pierwszy wysuwa się tu z racji swojej wagi i pierwotności

względem innych problematyka dbałości o własne bezpieczeństwo, zachowanie zdrowia i życia.

Najwięcej uwagi poświęcają twórcy programu zagadnieniom bezpiecznego poruszania się po drogach i ulicach pieszo oraz na rowerze. Wagę i ciągłą aktualność tego zagadnienia potwierdzają rokrocznie smutne statystyki milicji. Pozostałe poruszane problemy to:

- bezpieczna obsługa urządzeń elektrycznych i gazowych,
- ostrożne korzystanie ze źródeł otwartego ognia,
- bezpieczeństwo zabaw (niebezpieczeństwo zabaw w pobliżu jezdni kąpielni i zabaw na łódce w miejscach niedozwolonych),
- organizacja i higiena pracy umysłowej w szkole i w domu,
- zachowanie bezpieczeństwa w pracy z wykorzystaniem narzędzi i maszyn,
- prawidłowe odżywianie się, higiena i estetyka posiłków,
- zachowanie higieny osobistej i właściwe korzystanie z urządzeń sanitarnych,
- odpowiednie do pory roku i pogody ubieranie się,
- znaczenie aktywnego wypoczynku na świeżym powietrzu, zdrowotna rola uprawiania sportów i hartowania się.

Odmienną grupę stanowią zagadnienia odnoszące się do twórczego rozwijania osobowości wychowanków tak w zakresie cech temperamentalnych, jak zdolności i w ogóle władz twórczych. O ile poprzednia problematyka w wielu miejscach zębia się z problematyką postaw interpersonalnych, jako że stwarzając zagrożenie dla swego zdrowia i życia często zagrożamy i innym, o tyle omawiana obecnie wiąże się ściśle z postawami wobec życia społecznego. Propagowane cechy charakteru tyle zdołają ich posiadacza i sprzyjają jego życiowej pomyślności, co przyczyniają się do pomyślności ogólnie-

społecznej. Na plan pierwszy wysuwa tu program "cnoty praktyczne" sprzyjające organizacji życia ekonomicznego, takie jak: pracowitość, gospodarność, oszczędność. W dalszej kolejności mówi o odwadze, prawdomówności, odpowiedzialności, wytrwałości w pokonywaniu trudności, zdyscyplinowaniu, staranności i samokrytycyzmie w stosunku do siebie i swego postępowania. Te zalety charakteru nazywa z kolei M. Ossowska "cnotami zdobięcymi"²².

Jak widać, problematyka kształtowania osobowości postraktowana jest dość tradycyjnie i można ją pozostawić bez komentarza. Na uwagę natomiast i uznanie zasługuje rozbudowana problematyka troski o zdrowie i bezpieczeństwo, która w dobie urbanizacji, motoryzacji i narastania innych zagrożeń jest ciągle aktualna i zyskuje na znaczeniu.

Przechodząc do zagadnień związanych z kształtowaniem postaw interpersonalnych warto przypomnieć, iż dotyczą one jednej z najważniejszych i najmniej dyskusyjnej sfery moralności, jaką jest regulacja stosunków międzyludzkich. Tak zwykle ujmujemy moralność w języku potocznym. Wydaje się, iż właśnie pozytywne doświadczenia interpersonalne i ukształtowanie się u dziecka właściwych postaw w tym względzie jest kluczem do pozytywnych doświadczeń człowieka w ogóle i takichże wobec tego życia postaw.

Tak jak poprzednio na plan pierwszy wysuwa się tu troska o zdrowie i życie innych, szczególnie młodszych, co - jak wspomniano - często sprowadza się do tego, aby nie stwarzać dla nich zagrożeń. Z problematyką tę koresponduje postawa opiekuńczości właśnie wobec młodszych (np. rodzeństwa), ale i wobec osób starszych i chorych, oraz zagadnienie udzielania pierwszej pomocy, wynikające z współodczuwania i humanitaryzmu.

Pozostałe zagadnienia odnoszą się do:

- poszanowania godności innych osób, a w szczególności kolegów, nauczycieli i pozostałych pracowników szkoły, sąsiadów;

- szacunku i miłości w stosunkach rodzinnych;
- sprawiedliwości i prawdomówności w stosunkach koleżeńskich;
- poszanowania własności osobistej innych;
- zyczliwości względem innych i koleżeństwa oraz pomocy w nauce; zabawie i różnych okolicznościach życiowych;
- umiejętności współdziałania z innymi w czasie pracy, nauki, gier i zabaw;
- współodczuwania i wrażliwości emocjonalnej na sprawy innych ludzi, przeżywania wspólnie sukcesów, radości i niepowodzeń rodzinnych oraz innych osób;
- tolerancji i wzajemnego zrozumienia oraz obiektywnego oceniania innych ludzi i zdarzeń;
- kulturalnego współżycia, stosowania form i zwrotów grzecznościowych, zachowania się w środowiskach komunikacji w miejscach publicznych;
- uczynności szczególnie w stosunkach dobrosąsiedzkich;
- gościnności świadczonej i doznawanej.

Jak widać, zakres nawet jedynie zarysowanej problematyki jest bardzo szeroki i śmiało sięga w sferę "cnot miękkich" traktujących nie tyle o tym, co wypływa z obowiązku wobec bliźnich, co z tego co C. Znamierowski tak pięknie i trafnie nazywa "życzliwością powszechną". W mniemaniu piszącego wszelkie wychowanie winno w istocie nie być niczym innym, jak wprowadzaniem dzieci w idee owej "życzliwości powszechnej" i jej praktykowaniem. Z niej bowiem można wyprowadzić zarówno obowiązki jak i cnoty i ona jest prawdziwą domeną wychowania.

Postawy grupowe wreszcie, to postawy wobec mniejszych i większych zbiorowości ludzkich. Wyraża się w nich stosunek zarówno wobec małych grup formalnych i nieformalnych, jak i wobec dużych grup społecznych, zawodowych, narodów itp. Z naszego punktu widzenia szczególnie istotne i pouczające dla dziecka są postawy wobec grup rówieśniczych zwięsz-

cza nieformalnych, których dziecko jest współkreatorem i równoprawnym członkiem. Problematyka dotycząca kształtowania postaw grupowych w tym właśnie zakresie obejmuje zagadnienia:

- aktywnego uczestnictwa w grupach formalnych i nieformalnych,
- podejmowania i realizowania obowiązków wynikających z przynależności do grupy i pełnionej w niej roli,
- koleżeństwa i solidarności grupowej,
- zgodnego współdziałania i podporządkowania się normom grupy.

Bardzo podobnie rzecz się ma także z kształtowaniem postaw wobec dużych grup społecznych. Wspomnieć jeszcze można o szacunku, szczególnie względem przedstawicieli niektórych grup zawodowych (np. górnicy, nauczyciele, służby medyczne, wojsko), poczuciu więzi narodowej a także idei solidarności, przyjaźni i współpracy między narodami. Zagadnienia te składają się w sumie na postawę zwaną przez program internacjonalizmem. Nie odmawiając jej głębokiego sensu i słuszności trzeba pamiętać, iż dotyczy ona zagadnień dla dziecka dość odległych i abstrakcyjnych. Toteż kształtując ją trzeba jej problematykę sprowadzać do bliskich dzieciom i bardzo konkretnych przejawów. W przeciwnym razie postawę zastąpią hasła i komunały.

ZAGADNIENIA PROGRAMOWE

ZWIĄZANE Z KSZTAŁTOWANIEM POSTAW WOBEC PRZYRODY

Przyroda jako taka oraz poszczególne okazy fauny i flory są obiektem postaw wobec przyrody. W epoce klęsk ekologicznych ich kształtowanie u młodych pokoleń nabiera szczególnego znaczenia tak dla pojedynczych krajów jak i całego świata.

Dla klas młodszych program w tym zakresie przewiduje następujące problemy:

- poszanowanie i ochrona środowiska naturalnego,
- rola człowieka w przekształcaniu środowiska i jego odpowiedzialność za rezultaty tej działalności,
- najważniejsze zadania w zakresie ochrony środowiska w Polsce (parki narodowe, ochrona gatunkowa roślin i zwierząt, ochrona czystości wód, gleby i powietrza).

Kształtowanie postaw wobec przyrody przewiduje także i tematykę bardziej konkretną poruszając zagadnienia:

- ochrony zieleni w parkach, osiedlach, wokół szkoły i domu,
- troski o wygląd parków, terenów zielonych i ogrodów w otoczeniu,
- pielęgnacji roślin ozdobnych w klasie,
- właściwego odnoszenia się do zwierząt,
- organizowania ich dokarmiania w zimie,
- troski o zdrowie i rozwój zwierząt domowych i inwentarza.

Innym, bardzo szczególnym rodzajem zagadnień związanych z kształtowaniem postaw wobec przyrody i znajdujących odzwierciedlenie w treściach programowych jest walka ze szkodnikami i chwastami. Nie negując jej potrzeby należy sobie zdać sprawę z zachodzącego przy tej okazji konfliktu wartości i postaw (poszanowanie życia przeciw racjom ekonomicznym), który domaga się jakiegoś rozwiązania. Jest to tym trudniejsze, że ludzkość coraz bardziej odchodzi od antropocentrycznej wizji świata, w której przyroda istnieje po to, by służyć człowiekowi i skłonna jest traktować ją jako wartość autonomiczną.

Etyczny wymiar stosunków człowieka z przyrodą ma bardzo odległe tradycje. Zawsze też żywy jest w moralności ludowej. Obecnie, jak się wydaje, nabiera nowego wymiaru i znaczenia, a wielu moralistów skłonnych jest uważać go za kryterium prawdziwego człowieczeństwa.

Dzieciństwo, na skutek właściwości rozwojowych (animizm i antropomorfizm dziecięcy), jest okresem bardzo intensywnego przeżywania przyrody i pozytywnego do niej stosunku. Tą niejako naturalną skłonność dzieci łatwo można wykorzystać do kształtowania ogólniejszych postaw wobec życia, ludzi i ludzkich wartości. Nie należy jednak zapominać i o tym, że to właśnie dzieci bywają wobec tej przyrody brutalne i nawet okrutne, a zachowania takie nie skorygowane w porę mogą być równie łatwo jak uczucia pozytywne przeniesione na stosunki międzyludzkie.

ZAGADNIENIA PROGRAMOWE
ZWIĄZANE Z KSZTAŁTOWANIEM POSTAW
WOBEC ŻYCIA SPOŁECZNEGO

Wytworami życia społecznego, które stanowić będą obiekt omawianej obecnie grupy postaw są: gospodarka, państwo i kultura. Najistotniejszym niewątpliwie zjawiskiem życia gospodarczego i tym co nadaje sens innym wartościom gospodarczym jest praca ludzka. Postawa wobec pracy jest w świetle programu jedną z najistotniejszych, a może nawet najistotniejszą, w kreślonej sylwetce społeczno-moralnej człowieka. Winna ona znaleźć wyraz w:

- szacunku dla pracy w ogóle i dla każdego z jej rodzajów;
- przekonaniu, że praca jest obowiązkiem człowieka;
- twórczym podejściu do pracy, rozwijaniu jej kultury i odpowiedzialności za jej rezultaty.

Praca zawarta w wytworach jest źródłem ich poszanowania i postawy gospodarności. W szczególności dotyczy to takich zagadnień, jak:

- poszanowanie pomieszczeń i sprzętów szkolnych oraz innej wspólnej własności;

- dbałość o ład i porządek w otoczeniu, klasie i na stanowisku pracy;
- poszanowanie książek i przyborów szkolnych;
- poszanowanie odzieży;
- właściwe przechowywanie i oszczędne gospodarowanie produktami spożywczymi (poszanowanie chleba);
- oszczędne gospodarowanie materiałami, narzędziami, czasem i energią, właściwy dobór materiałów, narzędzi i sposobów działania;
- dbałość o jakość i terminowość wykonywania prac;
- umiejętność właściwej organizacji pracy własnej i innych.

W zarysowanym wyżej stosunku twórców programu do pracy uderza potraktowanie jej wyłącznie w kategoriach obowiązku, podczas gdy "uczłowieczona" współczesna praca winna być i coraz częściej jest jednym z najistotniejszych czynników osobotwórczych, miejscem realizacji siebie i swych sił kreatywnych oraz źródłem wielu pozytywnych uczuć, których satysfakcja z dobrze wykonanego obowiązku bynajmniej nie wyczerpuje. W przypadku dzieci (a coraz częściej i dorosłych) trudno jest oddzielić od pracy element ludyczny, a zabawy tematyczne w wykonywanie różnych zawodów są jednymi z najbardziej ulubionych.

Postawy wobec państwa to postawy patriotyczne (wobec dziejów przeszłych i teraźniejszych) oraz postawy obywatelskie (wobec instytucji i polityki państwowej). Tematyka patriotyczna potraktowana bardzo obszernie i różnorodnie dotyczy następujących zagadnień:

- kształtowania poczucia więzi narodowej i patriotycznego zaangażowania wyrażających się związkiem z przeszłością i teraźniejszością własnego regionu i kraju;
- wyrabiania szacunku dla walki narodu polskiego o wolność i niepodległość, otaczania czcią i opieką miejsc pamięci narodowej, pamiątek z historii kraju i regionu;

- budzenia szacunku dla wybitnych postaci z przeszłości i teraźniejszości dziejów Polski oraz dla ludzi zasłużonych dla regionu;

- wyrabiania szacunku dla obrońców Ojczyzny;

- kształtowania szacunku dla języka ojczystego oraz kultury regionalnej i ogólnonarodowej;

- budzenia zainteresowania przyszłością kraju i własnego regionu, aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym i podejmowania różnych prac zwłaszcza na rzecz szkoły;

- wyrabiania poczucia troski i współodpowiedzialności za zapewnienie porządku i bezpieczeństwa publicznego.

Zdaniem autora przedstawiona powyżej problematyka zawiera nadmiernie rozbudowane wątki walki i martyrologii narodu polskiego, co nie wydaje się być dla dzieci w młodszym wieku szkolnym tematyką najbardziej odpowiednią, a już na pewno grzeszy przeciw zasadzie nauczania opartego na zrozumieniu.

Kształtowanie postaw obywatelskich związane jest natomiast z następującą tematyką:

- wyrabiania emocjonalnego i racjonalnego stosunku do naszej Ojczyzny;

- kształtowania szacunku dla symboli państwowych (godło, barwy, hymn) oraz świąt i uroczystości państwowych;

- kształtowania właściwych postaw wobec władzy i jej przedstawicieli na szczeblu państwowym oraz terenowym;

- wyrabiania szacunku dla prawa i przepisów strzegących bezpieczeństwa oraz mienia publicznego, dla odpowiednich instytucji i ich przedstawicieli;

- kształtowania zrozumienia i poparcia dla pokojowej polityki państwa oraz idei współpracy między narodami;

- rozwijania uczuć internacjonalistycznych, a szczególnie wiązania uczniów z krajami wspólnoty socjalistycznej.

Ostatnią wreszcie grupą postaw wobec życia społecznego i omawianych w ogóle są postawy wobec kultury. Mogą być

one postawami twórcy dóbr kulturowych i ich konsumenta. Te drugie, co jest oczywiste przeważają, choć dzieciństwo jest tym szczególnym okresem życia, kiedy powszechna i nieskonwencjonalizowana jeszcze potrzeba ekspresji twórczej rodzi dzieła interesujące, a nawet zdumiewające. Tym bardziej dziwić musi fakt, że program traktuje zagadnienie postaw kulturowych bardzo pobieżnie. Mówi bowiem jedynie o:

- ochronie zabytków,
- poszanowaniu wytworów kultury narodowej i regionalnej,
- stosowaniu społecznie uznawanych kryteriów oceny dzieł sztuki,
- kształtowaniu społecznie pożądanym motywów twórczości.

Na marginesie tych rozważań warto może przypomnieć, iż od najdawniejszych czasów wielu myślicieli, w tym i pedagogów, mówi o moralności jako o wewnętrznym pięknie człowieka. Zbigniew Herbert powiada w jednym z wierszy, że często dla dokonania wyboru moralnego wystarcza nieco poczucia estetyki, odrobina smaku. Myśl to głęboka i piękna, godna uwagi wychowawcy.

PODSUMOWANIE

Wychowanie społeczno-moralne jest kształtowaniem wartościowych postaw wobec ludzi, życia społecznego i przyrody w aspekcie poznawczym, emocjonalnym i behawioralnym. Zarysowana w programie sylwetka moralna człowieka to człowiek: otwarty na innych, zaangażowany uczuciowo w przeszłość i terażniejszość narodu oraz państwa. Jednocześnie przenikają go uczucia sympatii i solidarności z innymi narodami i umiłowania pokoju. Swymi pozytywnymi uczuciami obejmuje on także przyrodę, którą chroni i z którą stara się współżyć.

Jest aktywny społecznie, chętnie podejmuje działania na rzecz środowiska, szanuje pracę i jest gospodarny. Jest to - jak się wydaje - człowiek, który ma szansę sprostanania oczekiwaniom terażniejszości i przyszłości.

Duże zastrzeżenia można mieć natomiast wobec twórców programu odnośnie jego spójności i przejrzystości. Pisany przez kilkudziesięciu autorów jest niejednolity pod względem językowym i terminologicznym. Brak powiązania treści poszczególnych przedmiotów powoduje liczne powtórzenia. Brak w nim też syntetycznego, jednolitego koncepcyjnie przedstawienia treści celów i zadań wychowania społeczno-moralnego, co uznać należy za największy jego mankament. Niniejszy artykuł stanowi w jakimś stopniu próbę przecięcia stwierdzonych powyżej niedostatków.

PRZYPISY

¹ Program nauczania początkowego klasy I - III, Warszawa 1983, PZWS.

² Tamże, s. 4.

³ Por.: H. Muszyński, Rozwój moralny, Warszawa 1983, WSiP, s. 65.

⁴ L. Krzywicki, Do Jasnej Góry, (w:) Studia socjologiczne, Warszawa 1923, s. 164.

⁵ H. Jankowski, Moralność jako forma świadomości społecznej, (w:) Filozofia marksistowska. Podręcznik akademicki, Warszawa 1978, PWN,

⁶ Program, s. 4 - 5.

⁷ M. Ossowska, Socjologia moralności. Zarys problematyki, Warszawa 1986, PWN.

⁸ H. Jankowski, op. cit., s. 640 - 641.

⁹ Program, s. 4 i inne.

10 Przegląd stanowisk na ten temat zawiera praca T. Mądrzyckiego: Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw, Warszawa 1977, WSiP, s. 11 - 19.

11 Tamże, s. 18.

12 S. Nowak (red.) Teorie postaw, Warszawa 1973, PWN, s. 23.

13 Tamże, s. 23.

14 M. Ossowska, Podstawy nauki o moralności, Warszawa 1963, PWN, s. 19.

15 Por. H. Muszyński, Ideał i cele wychowania, Warszawa 1974, WSiP.

16 S. Nowak, op.cit., s. 24.

17 Podaję za: T. Mądrzycki, Psychologiczne prawidłowości..., s. 31.

18 Tamże s. 31 - 32.

19 W. Szewczuk(red.), Słownik psychologiczny, Warszawa 1985, WP, s.216

20 Cytuję za: M. Ossowska, Normy moralne, Warszawa 1985, PWN, s. 11.

21 R. Więckowski, Elementy systemu nauczania początkowego, Warszawa 1979, WSiP, s. 57.

22 M. Ossowska, Normy moralne, s. 175 - 191.